

JUBILEUSZ SIEDEMDZIESIĘCIOLECIA URODZIN DR. ALEKSANDRA ACHMATOWICZA

W dn. 12 grudnia 2000 r. w Instytucie Historii PAN odbyła się uroczystość z okazji siedemdziesięciolecia urodzin dr. Aleksandra Achmatowicza, wieloletniego współpracownika Instytutu. Spotkanie zgromadziło liczną grupę kolegów, przyjaciół i współpracowników Jubilata. Zebranie prowadził prof. Piotr Łossowski.

W imieniu Dyrekcji Instytutu Historii PAN powitał Jubilata dr Andrzej Koryn, a następnie prof. Piotr Łossowski przedstawił biografię dr. Aleksandra Achmatowicza i omówił jego wkład w prace Zakładu Historii Europy Środkowo-Wschodniej. Szczególnie podkreślił zasługi Jubilata w przygotowywaniu omówień i recenzji bieżącej literatury naukowej rosyjskojęzycznej.

Doc. Romuald Wojna scharakteryzował dorobek naukowy dr. Aleksandra Achmatowicza jako badacza dziejów Rosji i Polski w XX w. Wskazał na kilka wątków tematycznych w twórczości Jubilata związanych z tym zagadnieniem: sprawa polska a Rosja w czasie I wojny światowej, rewolucja w Rosji i kwestia katyńska. Plonem studiów wokół tych problemów były liczne prace i artykuły, w tym rozprawa doktorska „Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914–1915” obroniona z dużym sukcesem w IH PAN w 1991 r. Dr Achmatowicz zebrał w niej ogromny materiał faktograficzny, dotarł do zupełnie nowych źródeł, obejmując kwerendą archiwa krajowe i zagraniczne. W rezultacie przełamał wiele dotychczasowych ustaleń historiografii polskiej, rozprawił się z wieloma schematami. Szkoda, że ta tak cenna praca nie ukazała się jeszcze drukiem. Doc. Wojna przypomniał również zasługi Jubilata jako recenzenta licznych prac naukowych. Jego artykuły recenzyjne są świadectwem szerokich zainteresowań, owocem wielu lektur i ogromnej erudycji. Nie przypadkiem dr Achmatowicz został uhonorowany przez Polskie Towarzystwo Historyczne nagrodą za recenzje z lat 1994–1995.

Prof. Paweł Wieczorkiewicz zwrócił uwagę na bardzo ważny okres w biografii naukowej Jubilata, mianowicie na jego pracę dydaktyczno-naukową w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego.

Następnie zabrał głos prof. Mieczysław Tanty, który dr. Achmatowicza poznał w 1949 r. na Uniwersytecie Łódzkim, na studiach historycznych. Podkreślił jego niepokorność i niezłomność — co stwierdził na podstawie badań naukowych, tego zawsze z przekonaniem broni.

Do charakterystyki osobowości Jubilata redaktor Zdzisław Szpakowski dorzucił osobistą odwagę, którą przejawiał dr Achmatowicz, angażując się w działalność opozycyjną w okresie PRL. Zdzisław Szpakowski poznał Jubilata na zebraniach Klubu Krzywego Koła na przełomie 1956/7 r., następnie współpracował z nim w 1980 r. w ramach struktur „Solidarności”, a także na forum Klubu Inteligencji Katolickiej w Warszawie, w tym ostatnim dr Achmatowicz wygłaszał liczne odczyty o historii najnowszej, ciesząc się zawsze dużym gronem słuchaczy.

Dr Henryk Bułhak nawiązał do wspólnych korzeni kresowych z Jubilatem — ich rodziny pochodzą z terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dr Bułhak jednocześnie zwrócił uwagę na znaczenie Zakładu Historii Europy Środkowo-Wschodniej, jako ośrodka integrującego, nie tylko dla historyków stale zatrudnionych w IH PAN, ale także dla osób współpracujących z Instytutem, takich jak dr Achmatowicz, który ma ważny udział w pracach Zakładu, dzięki swym licznym zainteresowaniom i dużej erudycji.

Na zakończenie zabrał głos sam Jubilat. Przypomniawszy zebrany różne fakty ze swego życia, poczynawszy od wczesnego dzieciństwa, przez przeżycia okupacyjne, studia, pracę zawodową, skończywszy na działalności naukowej.

Po części oficjalnej była lampka wina i okazja do złożenia życzeń Jubilatowi.

***

Aleksander (pierwotnie Ali Asker, a w latach 1944–1953 Andrzej Aleksander) Achmatowicz urodził się 4.05.1930 r. w Wilnie jako syn Kerima (Konstantego) i Aliny Lucyny z Tabeńskich¹. Rodzina Achmatowiczów herbu Kotwica należy do rodu tatarskiego osiadłego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV w. Ojciec Kerim (Konstanty) był wychowankiem Korpusu Paziów w Petersburgu, uczestnikiem kampanii 1920 r. w Wojsku Polskim, absolwentem Wydziału Prawa Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, sędzią Sądu Okręgowego i właścicielem majątku Teniukowszczyzna. Matka była córką inżyniera leśnika, wysokiego urzędnika leśnictwa w guberniach wiackiej, następnie briańskiej, właścicielką dóbr Pogawie w pow. lidzkim.

W 1936 r. zaczął uczęszczać do szkoły powszechnej im. Królowej Jadwigi w Wilnie k. Placu Łukiskiego. Po wejściu wojsk sowieckich na Litwę w 1940 r. NKWD aresztowało (11/12.07.1940 r.) ojca Aleksandra Achmatowicza, Konstantego (Kerima), i uwięziło go na Łukiszczach, skąd został wywieziony na wschód ostatnim transportem, wczesnym rankiem 24.06.1941 r. We wrześniu 1941 r. znalazł się w więzieniu w Gorkim nad Wołgą, nie został objęty amnestią na mocy układu z 30.07.1941 r., dalsze jego losy nie są znane. Aleksander Achmatowicz do czerwca 1941 r. uczęszczał do szkoły w Wilnie. Po rozpoczęciu wojny niemiecko-sowieckiej razem z najbliższą rodziną na półtora roku wrócił w rodzinne strony, najpierw do Teniukowszczyzny, a później do Pogawii, majątku matki, skąd w styczniu 1943 r. wyjechali wobec rosnącego niebezpieczeństwa ze strony sowieckiej partyzantki i okolicznych chłopów, którzy zaczęli napadać na dwory. Ofiarą takiego najścia stała się m.in. ciotka (siostra ojca) Aleksandra Achmatowicza, zamordowana razem z mężem w majątku Iljanowie. Po powrocie do Wilna Aleksander Achmatowicz kontynuował edukację na tajnych kompletach prowadzonych przez Leona Sienkiewicza, nauczyciela przedwojennego gimnazjum jezuickiego. W lutym 1945 r. razem z matką i siostrą wyjechał z Wilna trzecim transportem repatriacyjnym. Po trzech tygodniach pobytu w Białymstoku i po sześciu miesiącach mieszkania w Warszawie osiadł z rodziną w powiecie radomszczańskim, gdzie jego matka do emerytury nauczwała w szkołach średnich matematyki i rosyjskiego, a Aleksander Achmatowicz ukończył gimnazjum i liceum matematyczno-fizyczne w Radomsku i zdał w maju 1948 r. egzamin dojrzałości. Studia wyższe rozpoczął na wydziale włókienniczym Politechniki Łódzkiej, której współtwórcą i początkowo prorektorem był jego stryj, profesor chemii Osman Achmatowicz. Wybór włókiennictwa jako kierunku studiów okazał się od samego początku nieporozumieniem,

¹ Biografię Jubilata opracowałem na podstawie niepublikowanej autobiografii dr. Aleksandra Achmatowicza oraz opracowania *Polskie rody szlacheckie. Kto jest kim dziś*, Warszawa 1993, s. 27–37.

gdyż Aleksander Achmatowicz od dzieciństwa posiadał zainteresowania humanistyczne, a szczególnie lubił historię, pasjonował go także film. Był stałym bywalcem kina. Dlatego po skończeniu pierwszego semestru opuścił Politechnikę, a we wrześniu 1949 r. zdał egzamin wstępny na Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Łódzkiego i podjął studia historyczne. Po drugim roku studiów przeniósł się na rok trzeci ze specjalizacją archiwalną na Wydział Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, na którym ukończył w 1952 r. studia I stopnia, ale nie został zakwalifikowany na studia II stopnia (magisterskie). W następnym roku akademickim był słuchaczem Studium Wiedzy o ZSRR w Instytucie Polsko-Radzieckim w Warszawie. W sierpniu 1953 r. został zatrudniony w Zespole Programu dla Zagranicy Polskiego Radia, początkowo w komórce segregowania i opracowywania wycinków (z prasy sowieckiej) na użytek dziennikarzy i autorów programów, a następnie był dziennikarzem radiowym przygotowującym audycje-kroniki wydarzeń o Polsce dla programów zagranicznych (obcojęzycznych) Polskiego Radia. Zrealizował też kilka audycji własnych, np. program zaduszkowy, poświęcony Cmentarzowi Wojskowemu na Powązkach, który nie został dopuszczony na antenę. Jesienią 1956 r. zaangażowano go w prowadzenie serwisu informacyjnego dla zagranicznych słuchaczy, ale jego materiały nie były nadawane. Wobec tej sytuacji skłonił zakładową organizację ZMP do podjęcia uchwały żądającej usunięcia ze stanowisk całej trzyosobowej dyrekcji jako odpowiedzialnej za blokowanie materiałów realizowanych przez dziennikarzy na miejscu, informujących o bieżącej sytuacji w stolicy i całym kraju. Ta publiczna krytyka nie zaszkodziła kierownictwu Polskiego Radia, a stała się w lipcu 1957 r. pretekstem do wyrzucenia z pracy Aleksandra Achmatowicza. Przez następne dwa i pół roku pozbawiony był stałego zatrudnienia. Wykorzystał ten czas na dokończenie swoich studiów historycznych — na przygotowanie rozprawy magisterskiej pt. „Stosunki między Państwem a Kościołem katolickim w Księstwie Warszawskim 1807–1813”, której promotorem został prof. Emil Kipa. Magisterium uzyskał w 1958 r. jako ekstern na Wydziale Historycznym UW.

W latach 1955–1962 należał do Klubu Krzywego Koła i był m.in. delegowany przez jego Zarząd na pierwszy zjazd Klubów Młodej Inteligencji (29–30.06.1956 r.). Uczęszczał również na posiedzenia Dyskusyjnego Klubu Filmowego „Po prostu”. W tym czasie był słuchaczem dwuletniego Studium Teorii i Historii Filmu prowadzonego przez Aleksandra Jackiewicza. Współpracował z redakcją „Ekranu”, do którego pisał recenzje i artykuły. Jednocześnie jeździł po kraju jako prelegent, wygłaszając prelekcje w dyskusyjnych klubach filmowych.

W styczniu 1960 r. uzyskał stałe zatrudnienie w Wytwórni Filmowej Wojska Polskiego „Czołówka” w charakterze redaktora wojskowych filmów szkoleniowych. W 1963 r. zaczął uczestniczyć w seminarium prof. Ludwika Bazyłowa w Instytucie Historycznym UW. W roku następnym został zwolniony z „Czołówki” i przez rok pracował w Wydawnictwach Lotniczych przy Instytucie Lotnictwa na Okęciu. W 1965 r. został doktorantem, następnie asystentem w Instytucie Historycznym UW i rozpoczął pisanie pracy pod kierunkiem prof. Ludwika Bazyłowa pt. „Kryzys ideowy inteligencji rosyjskiej po 1905 r.”. W 1967 r. opublikował pierwszą swoją książkę — biografię Rasputina: *Car bez korony*. W tym samym roku wyszła jego monografia o rewolucji 1917 r. (*Rewolucja Październikowa*), która zaraz po wydrukowaniu została skonfiskowana i cały jej dwudziestotysięczny nakład trafił na makulaturę. Przyczyną wycofania książki była fotografia Lwa Trockiego, jaką autor umieścił wśród podobizn innych osobistości rosyjskich z okresu rewolucji

lutowej i przewrotu październikowego 1917 r., a której cenzura nie zakwestionowała przed złożeniem pracy do druku. Jak wiemy, postać Trockiego była objęta w ZSRR i państwach satelickich ścisłym zapisem cenzury, zabraniającym ujawniania jej w jakichkolwiek publikacjach. W 1969 r. wyszła drukiem kolejna praca (*Kłęska generałów*), opisująca podłoże i przebieg wydarzeń związanych z tzw. buntem gen. Ławra Korniłowa, wodza naczelnego. W tym czasie Aleksander Achmatowicz pracował także nad nową syntezą rewolucji lutowej w Rosji. Zamierzał tę pracę przedstawić jako rozprawę doktorską, gdyż nie widział możliwości pomyślnego dokończenia narzuconego mu tematu o inteligencji rosyjskiej². W 1973 r. prawie gotowy już maszynopis monografii o rewolucji przedstawił prof. Bazyłowowi, ale ten, nie czytając go, odrzucił propozycję Aleksandra Achmatowicza. W tym samym roku Rada Wydziału Historycznego UW na wniosek prof. Bazyłowa rozwiązała umowę o pracę z Aleksandrem Achmatowiczem, motywując swoją decyzję nieprzygotowaniem przez niego w terminie pracy doktorskiej i brakiem nadziei na dalszą jego karierę naukową. Po opuszczeniu UW Aleksander Achmatowicz rozpoczął we wrześniu 1973 r. pracę dziennikarską w Telewizji Polskiej, przerwana ciężkim zawałem (1976 r.) i przejściem na rentę inwalidzką w 1977 r.

Po strajkach sierpniowych 1980 r. i powstaniu NSZZ „Solidarność” włączył się na kilkanaście miesięcy (do ogłoszenia stanu wojennego) do pracy społecznej. Z polecenia warszawskiego KIK-u prowadził cykl wykładów z historii, do których angażował historyków z Uniwersytetu Warszawskiego i Instytutu Historii PAN (Janusz Tazbir, Henryk Samsonowicz, Aleksander Gieysztor, Andrzej Zahorski, Marek Marian Drozdowski, Ludwik Hass i inni). Organizował także spotkania ze świadkami historii. Dzięki współpracy z Ogólnopolskim Zespołem Historycznym Oświaty NSZZ „Solidarność” (prof. Anna Sucheni-Grabowska) i z ramienia Komisji Kultury i Oświaty Zarządu Fabrycznego NSZZ „Solidarność” w ZM Ursus publikował w formie broszur teksty wykładów szkoleniowych dla nauczycieli historii (wydano 4 broszury).

Po ogłoszeniu stanu wojennego Aleksander Achmatowicz wrócił do własnych badań historycznych. U schyłku 1982 r. został zaproszony przez prof. Piotra Łossowskiego do uczestnictwa w prowadzonym przez niego Zakładzie Historii Europy XIX i XX w. w Instytucie Historii PAN. Pod opieką naukową prof. Łossowskiego zaczął przygotowywać rozprawę doktorską pt. „Polityka rosyjska w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914–1915”. W celach badawczych wyjeżdżał w 1985 i 1987 r. do archiwów zagranicznych, był stypendystą polonijnej fundacji M. M. Grabowskiego w Londynie. W 1992 r. uzyskał stopień naukowy doktora.

Aleksander Achmatowicz w 1954 r. ożenił się z Teresą Marią z Kochańskich (ur. 1928 r. w Tłumaczu w woj. stanisławowskim), córką Leona, kierownika Oddziału Administracyjno-Prawnego Urzędu Wojewódzkiego w Stanisławowie (do 1939 r.). Dozorca się z nią dwóch córek: 1) Magdaleny (ur. 5.11.1957 r.), mgr historii, absolwentki Wydziału Historycznego UW, nauczycielki historii w Liceum im. Jana Zamoyskiego w Warszawie, żony Grzegorza Szczygielskiego; 2) Anny Marii (ur. 4.03.1967 r.), mgr iberystyki, absolwentki Wydziału Filologii Obcych UW, p.o. redaktora naczelnego „Twojego Stylu”.

² Praca ta ukazała się drukiem w 1990 r. pt. *Rewolucja wolności* (Warszawa).

BIBLIOGRAFIA PUBLIKACJI DR. ALEKSANDRA ACHMATOWICZA (wybór)

Książki i broszury

1. *Car bez korony*, Warszawa 1967, ss. 232.
2. *Rewolucja Październikowa*, Warszawa 1967, ss. 148³.
3. *Kłęska generałów*, Warszawa 1969, ss. 223.
4. *Jak doszło do zmiany w programie nauczania historii w szkole*, Warszawa 1981.
5. *Polityka rządu carskiego wobec sprawy polskiej podczas I Wojny Światowej*, cz. 1 i 2, Zeszyty historyczne „Głosu Nauczycielskiego”, nr 33 i 34/1983.
6. *Rewolucja wolności*, Warszawa 1990, ss. 283.

Rozprawy, artykuły naukowe i teksty źródłowe w wydawnictwach zbiorowych i czasopismach

7. *Sprawa polska w polityce rosyjskiej w okresie Wielkiej Wojny 1914–1918*, cz. 1: *Rok pierwszy*, cz. 2: *Ostatnie miesiące caratu*, cz. 3: *Rewolucja lutowa*, „Wiadomości Historyczne”, R. XXV/1982, nr 3(142), s. 202–218, nr 5(144), s. 371–399 i nr 6(145), s. 469–500.
8. *Akty rosyjskie z marca 1917 roku dotyczące Polski*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. XXII/1986, s. 65–100.
9. *Epizod napoleoński w dziejach Jasnej Góry*, „Studia Claromontana”, t. 8, Kraków 1987, s. 165–203.
10. *Henryk Sienkiewicz, Foreign Office i kuria watykańska. Problem pomocy ofiarom wojny w Polsce w 1915 roku*, „Przegląd Historyczny”, t. LXXX/1989, z. 2, s. 339–352.
11. *Le crime de Katyn dans la conscience nationale des Polonais*, „Le vingtième siècle. Revue d’histoire”, nr 31/juillette-septembre 1991, s. 3–23.
12. *Prawda i kłamstwo*, „Społeczeństwo Otwarte”, nr 12/1991, s. 12–16.
13. *Achmatowicze herbu Kotwica*, w: *Polskie rody szlacheckie. Kto jest kim dzisiaj*, Warszawa 1993, s. 27–37.
14. *Interwencja Edwarda Grey’a w Piotrogradzie na rzecz Finlandii, 4 grudnia 1914 roku*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXVIII/1993, s. 21–34.
15. *Czyn zbrojny Polaków na tle walki wyzwolenczej narodów Europy Środkowo-Wschodniej*, w: *Rola i miejsce Polski w Europie 1914–1957. W 75 rocznicę odzyskania niepodległości. Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 8–9 listopada 1993*, Warszawa 1994, s. 9–34.
16. *Sowjetrepubliken und die nationale Gleichberechtigung. Zum Zerfall der UdSSR*, „Berliner Jahrbuch für Osteuropäische Geschichte”, 1994, s. 75–98.
17. (wyd. relacji) W. Grabski, *Sprawozdanie z objazdu drogi, którą wędrowali wygnańcy z Królestwa Polskiego*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXIX/1994, s. 83–90.
18. *U progu rewolucji rosyjskiej. Wątki polskie za kulisami konferencji w Piotrogradzie w lutym 1917 roku*, w: *Międzymorze. Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej XIX–XX wieku. Studia ofiarowane Piotrowi Łossowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1995, s. 101–113.
19. *Strzałków to nie Katyń, Tuchola nie Miednoje. Kwestia jeńców sowieckich wojny 1919–1920 w Polsce*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXX/1995, s. 99–112.
20. *Czy I wojna światowa skończyła się 11 listopada 1918 roku?*, w: *Od Wersalu do Poczdamu. Sytuacja międzynarodowa Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1945. Materiały z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 23–24 października 1995 r.*, pod red. A. Koryna, Warszawa 1996, s. 18–29.
21. *Obcy wojskowi w sowieckich obozach jenieckich 1939–1940*, „Więź”, R. XXXIX/1996, nr 2(448), s. 158–167.
22. *Rosja i Rosjanie — rosyjskie motywy w filmach PRL*, „Dzieje Najnowsze”, R. XXIX/1997, z. 1, s. 101–122.

³ Książka po wydrukowaniu została skonfiskowana, a cały nakład zniszczony (20 tys. egz.), ocalały wyłącznie pojedyncze egzemplarze przechowywane w niektórych bibliotekach naukowych.

23. *Podłoże dziejowe i warianty rewolucji rosyjskiej*, w: *Rosja XIX i XX wieku*, pod red. J. Sobczaka, Olsztyn 1998, s. 121–138.
24. *Traktat Ryski w kontekście polsko-rosyjskiego konfliktu i jego znaczenie dziejowe*, w: *Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach*, pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1998, s. 361–370.
25. *Powszechny obowiązek służby wojskowej Polaków w Rosji Sowieckiej wiosną 1919 roku. Archiwalny przyczynek do początków wojny polsko-sowieckiej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXXIII/1998, s. 153–157 (razem z dr Zofią Strzyżewską).
26. *Świadectwa o Leninie (i jego przodkach)*, „Arcana”, R. 5/1999, nr 2(26), s. 68–75.
27. *Krytyka Lenina w Rosji obecnie*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXXIV/1999, s. 141–162.

Omówienia i recenzje

28. Rec. z pracy: H. Zand, *Spór o władzę po rewolucji październikowej w Rosji*, Warszawa 1967, *Rady a Konstytuanta*, „Nowe Drogi”, nr 11(222)/1967, s. 125–127.
29. Rec. z pracy: *Rewolucja Październikowa a Polska*, pod red. T. Cieślaka i L. Grosfelda, Warszawa 1967, „Mówią Wieki”, nr 3/1967, s. 37.
30. Rec. z pracy: H. Jabłoński, *Rewolucja Październikowa a sprawa niepodległości Polski*, Warszawa 1967, „Mówią Wieki”, nr 3/1968, s. 37.
31. Rec. z pracy: A. Manusiowicz, *Polacy w Rewolucji Październikowej (luty–październik 1917 r.)*, Warszawa 1967, „Wiadomości Historyczne”, R. XII/1969, nr 1(62), s. 37–38.
32. Rec. z pracy: A. Błoka, *Ostatnie dni caratu*, Warszawa 1968, *Notatnik poety do „Dwunastu”*, „Kultura”, nr 11(301) z 16 III 1969, s. 11.
33. Rec. z pracy: L. Spirin, *Klasy i partii w graždanskoj wojnie w Rossii (1917–1920 gg.)*, Moskwa 1968, „Dzieje Najnowsze”, R. III/1971, nr 3, s. 205–209.
34. *Historia proletariatu rosyjskiego w 1917 r. w świetle nowych publikacji radzieckich*, „Z Pola Walki”, R. XV/1972, nr 4(60), s. 208–215 (1212–1219).
35. *Radzieckie czasopisma historyczne w 50-lecie ZSRR*, „Z Pola Walki”, R. XV/1972, nr 4(60), s. 242–249 (1246–1253).
36. Rec. z pracy: *Istoria Jużnych i Zapadnych Sławian*, Moskwa 1969, „Przegląd Historyczny”, R. LXII/1972, z. 2, s. 318–324 (razem z Jerzym Skowronkiem).
37. Rec. z pracy: O. W. Müller, *Intelligencija. Untersuchungen zur Geschichte eines politischen Schlagwortes*, Frankfurt a. Main 1971, „Przegląd Historyczny”, t. LXII/1972, z. 2, s. 358–362.
38. Rec. z pracy: L. Hass, *Wybory warszawskie 1918–1926. Postawy polityczne mieszkańców Warszawy w świetle wyników głosowania do ciał przedstawicielskich*, Warszawa 1972, *Wybory warszawskie*, „Więź”, R. 16/1973, nr 7–8(183–184), s. 201–208.
39. Rec. z pracy: W. Lejkina-Swirskaja, *Intelligencija w Rossii w drugiej połowie XIX wieku*, Moskwa 1971, „Przegląd Historyczny”, t. LXIV/1973, z. 1, s. 199–202.
40. Rec. z pracy: E. Burdżałowa, *Rewolucja lutowa 1917 r. Powstanie w Piotrogradzie*, przekł. Romuald Wojna, Warszawa 1973, *Rewolucja zapoznana*, „Więź”, R. 17/1974, nr 2(190), s. 125–130.
41. Rec. z pracy: L. Hass, *Sekta farmazonii warszawskiej*, Warszawa 1990, *Wizerunek masonerii warszawskiej*, „Więź”, R. XXIV/1981, nr 5(277), s. 131–136.
42. Rec. z pracy: T. Hasegawa, *The February Revolution. Petrograd 1917*, Seattle a. London 1982, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. XIX/1983, s. 210–216.
43. Rec. z pracy: L. Hass, *Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX wieku*, Wrocław 1982, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. XX/1984, s. 235–239.
44. Rec. z pracy: S. Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, Oxford–New York 1982, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. XXI/1985, s. 223–239.
45. Rec. z pracy: D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, London 1983, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. XXII/1987, s. 217–223.
46. Rec. z pracy: K. Neilson, *Strategy and Supply. The Anglo-Russian Alliance 1914–1917*, London–Boston–Sydney 1982, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. XXII/1987, s. 227–233.

47. Rec. z pracy: *Kryzys samodzielnawia w Rosji 1895–1917*, Leningrad 1984, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. XXIV/1988, s. 193–200.
48. Rec. z pracy: *The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941–1945*, edited with an Introduction by Graham Ross, Cambridge University Press 1984, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. XXIV/1988, s. 222–224.
49. Rec. z pracy: *Sowietsko-anglijskie odnoszenia wo wriemia Wielikoj Otieczestwiennoj Wojny 1941–1945. Dokumenty i matieriały w dwuch tomach*, t. 1: 1941–1943, t. 2: 1943–1945, Moskwa 1983, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. XXIV/1988, s. 224–225.
50. Rec. z pracy: L. Bieskrownyj, *Armija i flot Rossii w naczale XX w. Oczerki wojenno-ekonomicznego potencyala*, Moskwa 1986, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXVII/1992, s. 193–197.
51. Rec. z pracy: St. D. Huxley, *Constitutional Insurgency in Finland: Finnish „Passive Resistance” against Russification as a Case of Nonmilitary Struggle in the European Tradition*, SHS Helsinki 1990, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXVIII/1993, s. 159–164.
52. Rec. z pracy: *Kratkaja istorija Polscy. S drewniejszych wriemion do naszich dnjej*, pod red. F. G. Zujewa, Moskwa 1993, „Dzieje Najnowsze”, R. XXVI/1994, z. 3, s. 141–149.
53. Rec. z pracy: *Grif siekrietnosti sniat. Potieri woorużennych sił SSSR w wojnach, bojowych diejstwiach i wojennych konfliktach*, pod red. G. K. Kriwoszejewa, Moskwa 1993, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXIX/1994, s. 169–173.
54. Rec. z pracy: *Rosja. Kontynuacja czy punkt zwrotny*, Rzeszów 1994, „Dzieje Najnowsze”, R. XXVII/1995, z. 4, s. 157–164.
55. Rec. z prac: *NKWD i polskoje podpolje 1944–1945 (po „Osobym papkam” J. W. Stalina)*. *Sbornik dokumentow*, red. A. F. Noskowa, Moskwa 1994, oraz S. Kriwienko, *Teczka Stalina. Raporty z Polski i A. Chmielarz, Dowód podboju*, „Karta”, 1995, nr 15, „Dzieje Najnowsze”, R. XXVII/1995, z. 4, s. 145–154.
56. Rec. z pracy: N. Lebiediewa, *Katyni. Prestuplenije protiwo czelowieczestwa*, Moskwa 1994, *Zbrodnia katyńska (literatura nowej generacji)*, „Arcana”, R. 1/1995, nr 6, s. 107–122.
57. Rec. z pracy: *Polsko-sowietskaja wojna 1919–1921 (Ranieje nie opublikowanne dokumenty i matieriały)*, cz. 1–2, Moskwa 1994, *Nowy snop światła na wojnę polsko-sowiecką 1919–1920*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXXI/1996, s. 175–187.
58. Rec. z pracy: D. Brandes, *Von den Zaren adoptiert. Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in NeuRußland und Bessarabien 1751–1914*, München 1993, „Kwartalnik Historyczny”, R. CIII/1996, nr 4, s. 164–169.
59. Rec. z pracy: P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie w XX wieku*, Warszawa 1994, „Kwartalnik Historyczny”, R. CIII/1996, nr 2, s. 96–101.
60. Rec. z pracy: *Nacyonalny widnosyny w Ukraini u XX st.*, Kijów 1994, *Nowe matieriały źródłowe z kijowskich archiwów o ukraiinizacji*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXXII/1997, s. 161–180.
61. Rec. z pracy: S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna w latach II Wojny Światowej*, Warszawa 1997, *Wilno w latach wojny i okupacji w pamięci i według badań źródłowych*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CV/1998, nr 2, s. 109–121 i (wersja skrócona) „Nasza Gazeta” (Wilno), nr 22(356) z 28 V – 3 VI 1998, s. 6, i nr 23(357) z 4–10 VI 1998 r., s. 12.
62. *Ukraińscy historycy o sojuszu polsko-ukraińskim w 1920 roku*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, R. IV/1998, nr 2, s. 189–206.
63. Rec. z pracy: R. Szawłowski (K. Liszewski), *Wojna polsko-sowiecka 1939*, Warszawa 1995, II wyd. 1996, III wyd. 1998, t. 1: *Monografia*, t. 2: *Dokumenty oraz Addenda do wyd. I i II*, „Przegląd Wschodni”, t. V, z. 3(19), s. 568–573.
64. Rec. z pracy: W. Niewieżyn, *Sindrom nastupatielnoj wojny. Sowietskaja propaganda w prieddwierii „swjaszczennych bojow” 1939–1941 gg.*, Moskwa 1997, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXXIV/1999, s. 234–240.
65. Rec. z pracy: J. Sibora, *Narodziny polskiej dyplomacji u progu niepodległości*, Warszawa 1998, *Polska paradyplomacja (1914–1919)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXXV/2000, s. 235–247 (razem ze Zbigniewem Klejmem).

66. Rec. z pracy: A. Jabłokow, I. Jaźborowska i J. Zoria, *Zbrodnia chroniona tajemnicą państwową*, Warszawa 1998, *Troje autorów rosyjskich o zbrodni katyńskiej, uzupełnienia i refleksje polskiego czytelnika*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CVII/2000, nr 4, s. 37–65.

Przekłady

67. Udział w przekładach kilku tomów kolejnego wydania dzieł Lenina w języku polskim (*Dzieła wszystkie*). Przekład obejmował oprawę edytorską pism Lenina, wstęp sowieckiego edytora, przypisy (komentarze), indeks nazwisk w tekście, bibliografię, kalendarium itp.
68. L. Trocki, *Zdradzona rewolucja. Czym jest ZSRR i dokąd zmierza?*, Wrocław 1988 i 1989 oraz Pruszków 1991.
69. [P. Wojkow], *Dwa lata prac delegacji rosyjsko-ukraińskiej z Rosyjsko-Ukraińsko-Polskich Komisji Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej nad wykonaniem Ryskiego Traktatu Pokojowego. Sprawozdanie*, w: J. Kumaniecki, *Tajny raport Wojkowa czyli radziecka taktyka zwrotu polskiego mienia gospodarczego i kulturalnego po Pokoju Ryskim*, Warszawa 1991, s. 91–192. Fragment dotyczący rewindykacji polskich księgozbiorów został wydrukowany wcześniej w „Historia i Życie”, nr 6(60) z 23 III 1990, s. 1, 2 i 4 ze wstępem i wyjaśnieniami w przypisach Jerzego Kumanieckiego.
70. Udział w przekładzie zamieszczonych w tomie materiałów: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny, sierpień 1939 – marzec 1940*, Warszawa 1995.
71. I. Jaźborowska, *Rosyjska myśl polityczna o Polsce i Polakach*, „Dzieje Najnowsze”, R. XXIX/1997, z. 1, s. 17–32.
72. M. M. Czernych, *Kwestia polska w interpretacji dwóch nurtów rosyjskiej myśli socjalistycznej w XX w.*, „Dzieje Najnowsze”, R. XXIX/1997, z. 1, s. 49–66.
73. W. Choriew, *Temat polski i jego interpretacja w rosyjskiej literaturze XX w.*, „Dzieje Najnowsze”, R. XXIX/1997, z. 1, s. 67–87.
74. [I. Majski, *Memorandum*] *Rozważania o pożądanych podstawach przyszłego pokoju z 11 stycznia 1944 r.*, „Istocznik” (Moskwa), polska publikacja Andrzeja Werblana, *Memorandum Iwana Majskiego*, „Dzieje Najnowsze”, R. XXIX/1997, z. 2, s. 133–152.
75. [Iwan Majski], *Dwa zapisy z 22 IX i 21 XI 1939 r. w dzienniku Iwana Majskiego, ambasadora pełnomocnego ZSRR w Wielkiej Brytanii* — załączniki do artykułu Marka Kazimierza Kamińskiego, *Czy Edward Beneš mógł być dla Polski wiarygodnym partnerem?*, „Arcana”, R. 3/1997, nr 4(16), s. 132–135.
76. W. Niewieżyń, *Zamierzenia strategiczne Stalina przed 22 czerwca 1941 r.*, „Dzieje Najnowsze”, R. XXX/1998, z. 1, s. 15–27.
77. O. Ken, *Alarm wojenny wiosną 1930 roku a stosunki sowiecko-polskie*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXXV/2000, s. 41–73.
78. I. Jaźborowska, *Utworzenie Kominformu. Kominform jako narzędzie manipulacji Stalina w Polsce*, „Dzieje Najnowsze”, R. XXXI/1999, z. 2, s. 117–135.
79. M. M. Narinskij, *Geneza „zimnej wojny”, ideologia i geopolityka*, „Dzieje Najnowsze”, R. XXXII/2000, z. 2, s. 79–98.

Konsultacje i komentarze historyczne

80. S. Żeromski, *Popioły. Powieść z końca XVIII i początku XIX wieku*, Warszawa 1983, t. I–III.
81. S. Żeromski, *Popioły*, Wrocław 1996, t. I–II.
82. D. Wołkogonow, *Trocki*, przekład S. Głabiński, Warszawa 1996.
83. M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Moskwa 1996, t. II.

Artykuły popularno-naukowe

84. *1000 lat sąsiedztwa*, „Przyjaźń”, nr 25(907) z 19 VI 1966, s. 11; 26(908) z 26 VI 1966, s. 11.
85. *Polacy w rewolucji rosyjskiej*, „Głos Pracy”, nr nr od 27/28 V do 1 X 1967.
86. *Sprawa Polski 1914–1917*, „Mówią Wieki”, nr 7(115)/1967, s. 1–3 i nr 8(116) 1967, s. 14–17.

87. *Decyzja Październik!*, „Perspektywy”, nr 45(62) z 6 XI 1970, s. 25–27⁴.
88. *Wokopach Świętej Trójcy*, „Mówią Wieki”, nr 3(159)/1971, s. 7–11.
89. *Gdy powstawały Rady*, „Argumenty”, nr 45(752) z 5 XI 1972, s. 4–5.
90. *Rewolucja lutowa w Rosji. W siedemdziesiątą rocznicę*, „Kierunki”, nr 11(1588) z 15 III 1987, s. 9.
91. *Za pięć dwunasta. Zawisły w próżni koncepcje niepodległościowe, jakie pojawiły się między lutym a październikiem 1917 roku*, „Przegląd Tygodniowy”, nr 29(277) z 19 VII 1987, s. 10.
92. *Tezy kwietniowe*, „Płomienie”, nr 8(76) z 19 IV 1987, s. 8–9.
93. *Rewolucyjne wrzenie*, „Płomienie”, nr 16(84) z 23 VIII 1987, s. 8–9.
94. *Legion Puławski*, cz. 1: *Jak do tego doszło?*, cz. 2: *Patriotyczny zapal i dramat rozczarowania*, „Historia i Życie”, dodatek „Życia Warszawy”, nr 13(19) z 1 VII 1988, s. 1, 4; nr 15(21) z 5 VIII 1988, s. 1–3.
95. *Mina z opóźnionym zapłonem*, „Przedświt — Solidarność Robotnicza”, nr 19/1988 (drugi obieg), s. 10–17.
96. *Władysław Grabski w latach wojny 1914–1918. Ambasador polskiej sprawy w Rosji*, „Historia i Życie”, dodatek „Życia Warszawy”, nr 17(23) z 2 IX 1988, s. 2–3; nr 18(24) z 16 IX 1988, s. 3; nr 20(26) z 14 X 1988, s. 3.
97. *Śmierć cara. Jekaterynburg, lipiec 1918*, „Tygodnik Kulturalny”, nr nr z 23 VII 1989, s. 9; 30 VII 1989, s. 9; 6 VIII 1989, s. 9.
98. *50 lat temu. Pakt, który uruchomił wojnę*, „Zmiany”, nr 17 z 27 VIII 1989, s. 1 i 8–9.
99. *Odezwa do Polaków Mikołaja Mikołajowicza*, „Nowy Świat”, dodatek niedzielny „Podróże i Marzenia” z 22–23 VII 1992, s. 10–11.
100. *Sojusznicy*, „Nowy Świat”, dodatek niedzielny „Podróże i Marzenia” z 17–18 X 1992, s. 8–9.
101. *...pono nasi biją w tarabany*, „Nowy Świat”, dodatek niedzielny „Podróże i Marzenia” z 28–29 XI 1992, s. 10–11.
102. *Napoleon i skarbiec jasnogórski*, „Nowy Świat”, dodatek niedzielny „Podróże i Marzenia” z 4–5 XII 1992, s. 11–13.
103. *Finlandii droga do niepodległości*, „Nowy Świat”, dodatek niedzielny „Podróże i Marzenia” z 16–17 I 1993, s. 10–11.
104. (wywiad) *Czynni i nieprzejednani wrogowie władzy sowieckiej*, „Kurier Polski”, nr 108(10115) z 4–5 VI 1993, s. 22.
105. *Niemcy w Rosji*, „Życie Warszawy” z 29 VI 1994, s. III.
106. *Jeńcy sowieccy wojny 1919–1920 w Polsce*, „Sybiracy. Polska racja stanu w świetle historii i suwerenności”, R. VI/1995, nr 61/5, s. 42–46.
107. *Sowiecka koncepcja ładu pokojowego po II Wojnie Światowej*, „Więź”, R. XL/1997, nr 12(470), s. 121–129.
108. *Sowieci bez Dumy*, „Polityka”, nr 16(2084) z 19 IV 1997, s. 75–77.

Recenzje filmowe

109. *Jestem zwolennikiem „Kanału”*, rec. z filmu prod. polskiej „Kanał”, reż. A. Wajda, „Ekran”, nr 19 z 18 VIII 1957.
110. *Kino dla wszystkich*, rec. z filmu prod. USA „Bosonoga comtessa”, reż. J. L. Mankiewicz, „Film”, nr 18 z 4 V 1958.
111. *Zbrodnia i kara*, rec. z filmu prod. francuskiej „Zbrodnia i kara”, reż. G. Lampin, „Tydzień”, nr 34(75) z 25 VIII 1948.
112. *Andriej Rublow — ogniwo tradycji*, rec. z filmu prod. ZSRR „Andriej Rublow”, reż. Andriej Tarkowski (1966), „Więź”, R. XVII/1974, nr 1(189), s. 148–155.

⁴ Druga część tego artykułu została zdjęta przez cenzurę.

Hasła do encyklopedii i leksykonów

113. *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, Suplement, Warszawa 1970.
114. *Nowa encyklopedia powszechna*, t. 1–6, Warszawa 1995–1997 (hasła zakresu dziejów Rosji ZSRR).

Publicystyka

115. *Co mówią egzaminy wstępne o kandydatach na studia wyższe i ich szkole?*, „Więź”, R. XV/1972, nr 10(174), s. 136–146.
116. *VII Międzynarodowy Kongres Słowistów*, „Więź”, R. XVI/1973, nr 11(187), s. 141–150.
117. *Wszecznice*, „Więź”, R. XXIV/1981, nr 9(281), s. 70–77.
118. *Posierpniowy rok oświaty w „Ursusie”*, „Kultura i Życie”, nr 1/10/1981, s. 28–30.
119. *Balamuctwo*, „Polityka”, nr 19 z 7 V 1988.
120. *Potrzebne nowe spojrzenie*, „Niedziela”, nr 46(1415)A z 12–13 XI 1988, s. 4–8 (przedruk pt. *Historia na nowo odkrywana*, „Gazeta Współczesna” (Białystok), nr 270(11570) z 21 XI 1988).
121. *Rewelacje syna Berii*, „Życie Warszawy” z 7 VI 1993, s. 9.
122. (wywiad) *Nowe kłamstwa w starej sprawie*, „Kurier Polski”, nr 105(10391) z 7 V 1994, s. 8.
123. *Co się stało z jeńcami sowieckimi*, „Życie Warszawy” z 27 VII 1994, s. I i III.

Tadeusz Epsztein
(Warszawa)